

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Freuds 'De man Mozes en de monotheïstische religie' als autoanalytische exercitie

Harry Stroeken

In zijn laatste boek *De man Mozes en de monotheïstische religie* probeert Freud zijn diepe gehechtheid aan het jodendom te verenigen met zijn afkeer van (dwangneurotische, godsdienstige) rituelen en zijn idealen van wetenschap en Verlichting. Het historische fundament van zijn betoog vindt hij ook zelf niet sterk, maar zijn gedrevenheid en vaste overtuiging met betrekking tot het psychoanalytische deel zijn er niet minder om.

Inleiding

De voorbije jaren zijn naast de al wat oudere boeken zoals dat van Marthe Robert (1974) veel uitgebreide studies over Freud en *De man Mozes* verschenen. Het laatste mij bekende is *Freud and the legacy of Moses* van Richard Bernstein (1998). Volgens hem beantwoordt Freud met dit boek de vraag die hij een kleine tien jaar eerder zelf had opgeworpen in het voorwoord bij de Hebreeuwse uitgave van *Totem en Taboe*, waar hij schrijft: 'Geen van de lezers van dit boek zal zich gemakkelijk kunnen verplaatsen in de gemoedsgesteldheid van de auteur, die de heilige taal niet verstaat, volledig vervreemd is van de godsdienst van zijn vaderen – evenals van elke andere godsdienst – en geen deel kan hebben aan nationalistische idealen, maar die toch de verbondenheid met zijn volk nooit heeft verloochend, zichzelf als joods ervaart en ook niets anders wenst. Zou men hem vragen: wat is er nog joods aan je als je al dit gemeenschappelijke met je volksgenoten hebt opgegeven?, dan zou hij antwoorden: nog zeer veel, waarschijnlijk de essentie. Maar dit essentiële zou hij nú niet in heldere woorden kunnen uitdrukken. Later zal het zeker eens voor wetenschappelijk inzicht toegankelijk zijn' (Freud 1934, p. 27). Bernstein bouwt vooral voort op Yerushalmi

Prof. dr. H.P.J. Stroeken voert een psychoanalytische praktijk in Utrecht en is bijzonder hoogleraar godsdienstpsychologie en geestelijke gezondheidszorg aan de Universiteit Leiden, vanwege het Leids Universiteits Fonds.
Correspondentieadres: Prof. Pullelaan 33, 3571 JC Utrecht.

(1991), die omstandig heeft beargumenteerd dat Freud met dit boek terugkeerde naar zijn joodse wortels. In de loop van mijn betoog zal ik hier en daar verwijzen naar nog andere literatuur.

Het is in dit artikel mijn bedoeling in kort bestek de essentiële ijkpunten van Freuds laatste Mozesboek te markeren. Ik begin met zijn eigen samenvatting van de inhoud. Op de historische grondslag van het boek zal ik slechts kort ingaan, omdat dat een vraag is voor specialisten en omdat het antwoord daarop niet wezenlijk is voor het verstaan ervan. Freud tracht een aantal persoonlijke vragen op te lossen omtrent zijn jood-zijn – wat dat is en waarom dat zoveel haatgevoelens oproept – en omtrent de dwang die van godsdienst kan uitgaan. Duidelijk komt in dit boek Freuds grote respect voor een strikt monotheïstisch jodendom van hoog geestelijk gehalte tot uiting, en zijn afkeer van magische rituelen. Onder dit alles zit Freuds diepe humanistische overtuiging: hij hangt de waarden van de verlichte wetenschap aan die jodendom en christendom overstijgen. Met dit boek probeert Freud een laatste keer het jodendom van zijn jeugd te verbinden met zijn psychoanalytische inzichten en idealen.

Samenvatting van de inhoud

Hier volgt Freuds eigen samenvatting van zijn gedachtegang – vertaald door mij – in een brief aan Lou Andreas-Salomé van 6 januari 1935: 'Wat U van mijn laatste werk gehoord hebt, kan ik vandaag aanvullen. Het ging uit van de vraag wat eigenlijk het bijzondere karakter van de jood heeft geschapen, en ik kwam tot de slotsom dat de jood een schepping is van de man Mozes. Wie was deze Mozes en wat heeft hij tot stand gebracht? Dat werd beantwoord in een soort van historische roman. Mozes was geen jood, maar een Egyptenaar, hoge beambte, priester, misschien een prins van de koninklijke dynastie, een ijverig aanhanger van het monotheïstische geloof dat farao Amenhotep IV zo rond 1350 voor Christus tot de heersende religie gemaakt had. Toen na de dood van de farao die nieuwe religie in elkaar stortte en de achttiende dynastie uitstierf, had de eerzuchtige Mozes met zijn hoge idealen alle hoop verloren; hij besloot zichzelf een nieuw volk te scheppen, dat hij wilde opvoeden in de grootse religie van zijn meester. Hij liet zich in met de Semitische stam die sedert de tijden van de Hyksos nog in het land verbleef en stelde zich aan het hoofd ervan. Hij leidde die mensen uit de frontdienst naar de vrijheid, gaf hun de vergeestelijkte Atonreligie en voerde bij hen als uitdrukking van heiliging en ook als teken van afzondering de besnijdenis in, die bij de Egyptenaren en alleen bij hen inheemse zede was. Wat de joden later van hun god Jawhe roemden, namelijk dat hij zich zijn volk uitgekozen had en het uit Egypte had bevrijd, was letterlijk van toepassing – op Mozes. Met de uitverkiezing en het geschenk van de nieuwe religie schiep hij de jood. Deze jood verdroeg het veeleisende geloof van de Atonreligie evenmin als vroeger de Egyptenaar. Een christelijke onderzoeker Sellin heeft waarschijn-

lijk gemaakt, dat Mozes enige tientallen jaren later in een volksofstand werd gedood en zijn leer verworpen. Vast schijnt te staan dat de uit Egypte teruggekeerde stam zich later verbond met andere verwante stammen, die in het land Midjan (tussen Palestina en de westkust van Arabië) woonden en daar de verering van een op de berg Sinaï huizende vulkaangod aangenomen hadden. Deze primitieve God Jawhe werd de volksgod van het joodse volk. Maar de Mozesreligie was niet uitgedoofd, een duistere kennis daarvan en van haar stichter was gebleven; die traditie versmolt de God van Mozes [de Egyptisch god Aton. H.S.] met Jawhe, schreef hem de bevrijding uit Egypte toe en identificeerde Mozes met Jahwepriesters uit Midjan, die de dienst van deze god in Israël hadden ingevoerd. In werkelijkheid had Mozes de naam Jahweh niet gekend, zijn de joden nooit door de Rode Zee getrokken en zijn ze nooit bij de Sinaï geweest. Jahweh moest zwaar boeten voor zijn aanmatigende usurpatie ten koste van de Mozesgod. De oudere God stond altijd achter hem en in de loop van zes tot acht eeuwen was Jahweh in het evenbeeld van de Mozesgod veranderd. Als half uitgedoofde traditie had de religie van Mozes zich definitief doorgezet. Dit is typisch voor de vorming van de godsdienst en was slechts de herhaling van een vroegere geschiedenis. De religies danken hun dwingende macht aan de terugkeer van het verdrongene, het zijn herinneringen aan oeroude, verdwenen, gebeurtenissen uit de mensengeschiedenis met grote gevolgen. Ik heb dat al gezegd in *Totem en Taboe* en vat het nu samen in de formule: wat de religie sterk maakt is niet haar *reële*, maar haar *historische* waarheid.

En nu ziet U, Lou: deze formulering die mij geheel gefascineerd heeft, kan men heden ten dage in Oostenrijk niet uitspreken zonder ons door de ons beheersende katholieke overmacht een verbod van staatswege voor de analyse op de hals te halen. En alleen dit katholicisme beschermt ons tegen het nazi-dom. En bovendien zijn de historische fundamenteën van de Mozesgeschiedenis niet solide genoeg om als voetstuk mijn onschatbare inzicht te dragen. Ik zwijg dus. Het is mij genoeg dat ik zelf aan de oplossing van het probleem kan geloven. Het heeft mij mijn hele leven achtervolgd' (Freud & Andreas-Salomé 1966, p. 222 e.v.).

Vanwege angst voor represailles tegen psychoanalytici zal het boek pas in 1939 bij Allert de Lange in Amsterdam verschijnen, wanneer Freud in Londen woont en bijna alle (joodse) analytici uit Duitssprekende landen zijn gevlucht. In zijn Weense tijd heeft Freud stukken ervan, twee korte opstellen over Mozes en de geschiedenis van het joodse volk, laten verschijnen. Dat kon geen kwaad, maar het aanstootgevende laatste stuk – feitelijk een herhaling van *Totem en Taboe*, nu toegepast op de joodse godsdienst – moest wachten tot de kust veilig was. Wie de details van de publicatiegeschiedenis en van de opbouw van het boek nog eens wil nalezen, neme de redactionele inleiding in de *Standard Edition* (XXIII, p. 3-5) ter hand of de Nederlandse vertaling daarvan (*Cultuur en Religie* 6, p. 11-14). Ook in Jones (1957, deel III, hoofdstuk 13), Grubrich-Simitis (1991) en Mampuy (1997) vindt men het nodige.

Hoe historisch is Freuds betoog?

Uit de boven geciteerde samenvatting blijkt dat Freud zelf twijfels heeft bij de historische gefundeerdheid van zijn beweringen, maar niet bij de psychoanalytische verklaring voor het dwingende karakter van godsdienst, namelijk de terugkeer van het verdrongene. Hij karakteriseert zijn geschrift als 'historische roman', hoewel hij al eerder geschreven had dat hij dat genre beter aan een Thomas Mann kon overlaten (Jones 1957, p. 207). Toen hij er voor het eerst over schreef aan zijn voor deze materie meest vertrouwde correspondent Arnold Zweig – dan uitgeweken naar het toenmalige Palestina – gebruikte hij ook al die benaming *historische roman* (Freud & Zweig 1968, p. 102, 30 september 1934; zie ook Zweig 1996, hoofdstuk 17). Bevat Freuds geschrift meer historische substantie dan historische romans van, zeg, Stefan Zweig of van Thomas Mann? Je zou al een team van deskundigen bij elkaar moeten brengen met een archeoloog, een bijbelkenner, een egyptoloog en waarschijnlijk nog anderen om misschien een antwoord op die vraag te krijgen. Waarschijnlijk zou ook dan nog een hele reeks van vraagtekens blijven. Toen men Freud vertelde dat de in zijn brief genoemde Sellin zijn eigen opvatting over de moord op Mozes had losgelaten, maakte dat op hem geen indruk. Hij mocht als psychoanalyticus accepteren 'wat wij bruikbaar achten en verwerpen wat ons niet goed uitkomt' (Freud 1939, p. 121).

Freuds Mozesboek is bepaald geen roman, maar dit geschrift wijkt wel sterk af van zijn andere publicaties. De bewaarde handschriften zijn atypisch (Grubrich-Simitis 1991), Freud citeert niet voor de hand liggende literatuur zoals Abraham (1912), en de opbouw is ronduit rommelig. Wat dreef een stilist als Freud tot deze publicatie, zo duidelijk onder zijn niveau? Er moet een persoonlijke factor in het spel zijn.

Voor wie meer over de geschiedkundige achtergronden wil weten: zie eventueel de recente publicatie van Van der Toorn (1997). Volgens de stand van de huidige exegese zou men het volgende kunnen zeggen.¹ Dat de naam Mozes van Egyptische oorsprong is, staat vast. Er bestaan geen buiten-bijbelse, bijvoorbeeld Egyptische, gegevens over Mozes. De datering van Mozes die Freud aanhangt, zeg, midden van de veertiende eeuw voor Christus, hoeft niet onjuist te zijn. Ook dat de gewoonte van de besnijdenis Egyptisch is, wordt nu algemeen aanvaard. De gewoonte zou geworteld zijn onder veenomaden. Juist is eveneens de verdeling in twee rijken en de twee volken (Noord en Zuid). Tevens is er duidelijk sprake van de twee godsnamen: Jahweh/Adonai en Elohim.

Andere beweringen van Freud zijn onjuist gebleken. Er bestaat geen dwingende reden aan te nemen dat Mozes een Egyptenaar zou zijn. Ook dat Mozes de stichter zou zijn van de monotheïstische religie is een algemeen verworpen idee. Dat monotheïsme heeft zich pas geleidelijk en veel later ontwikkeld. De idee van de moord op Mozes is exegetisch zeer twijfelachtig. Ook Freuds mening dat de Levieten de groep zijn die oorspronkelijk met Mozes uit Egypte kwam, houdt geen stand. Freuds associatie van Ado-

nai, Adonis en Aton is taalkundig gebouwd op niets.

Dat de geschiedenis der joden zonder de figuur van Mozes onbegrijpelijk zou zijn klopt, maar dan het verhaál van de gebeurtenissen. Het is meer een vertelling dan een op feiten gebaseerd relaas. Daarmee komen wij aan de kern van de moeilijkheid van Freuds exposé. Veel meer dan Freud werkelijk tot zich liet doordringen, hebben we te maken met een narratieve constructie. In Freuds psychische realiteit was Mozes een vaderfiguur van gigantisch formaat, maar hij is in werkelijkheid zeker niet één persoon, eerder een samenstel uit minstens vier verhaaltradities: Jahwist, Elohist, Deuteronomium en de Priestercodex. Het is feitelijk onmogelijk dat één man actief was op al de verhaalde gebieden: bevrijding, wetgeving, bestuur, militaire zaken en godsdienststichting. Misschien heeft er een oorspronkelijke figuur Mozes bestaan waaromheen allerlei legendes geweven zijn. Overigens zou Freud mijns inziens niet zoveel moeite gehad hebben met een dergelijke wetenschappelijke visie. 'But according to Freud, the Egyptian Moses was a real person.... he [Freud] does not seem to have serious doubts, that the events he describes actually happened' (Bernstein 1998, p. 10-11). Vanuit geschiedkundig oogpunt is Freuds Mozesboek aanvechtbaar. Hij spreekt zelf van een 'onschatbaar inzicht' op een zwak fundament. Om dat onschatbare inzicht is het ons te doen.

Historische roman: fictie

Laten wij ons houden aan Freuds oorspronkelijke benaming en dit werk zien als fictie, gestoffeerd met historisch materiaal. Hij sprak in zijn brieven aan Andreas-Salomé en aan Arnold Zweig immers zelf van *historische roman*. Grubrich-Simitis (1991) karakteriseert *Der Mann Moses und die monotheistische Religion* als een *dagdroom*. Onder druk van zijn levensbedreigende situatie – ver voortgeschreden kanker, nazi-dom, jodenvervolging, gevaar voor zijn kinderen en voor zijn geesteskind, de psychoanalyse – speelden bij Freud de traumata uit zijn vroege jeugd weer op, meent zij. Dat waren het overlijden van zijn broertje, de dood van de broer van zijn moeder en haar daaropvolgende depressie, het verlies van zijn moederssubstituut, de *Kinderfrau*, en ten slotte het vertrek uit Freiberg, gevolgd door een vreselijke tijd in Wenen. Die vroegste traumata waren gewoonlijk onder controle, maar in tijden van extreme druk dreigde die afweer het te begeven. Dat verklaart Freuds koortsachtige betrokkenheid bij dit 'spook dat niet tot rust was gekomen' (1939, p. 120).

Ik zou Freuds Mozesboek niet tot deze persoonlijke achtergrond willen reduceren, maar er wel van uitgaan dat de traumatiserende omstandigheden in Wenen in de jaren dertig Freuds vroegste kwetsbaarheden hebben wakker geroepen en dat die nauw verbonden zijn met jodendom, met Mozes en met godsdienst. Freud heeft getracht een weg te vinden met de middelen waarover hij kon beschikken en dat werd *Der Mann Moses und die monotheistische Religion*.

Freuds vragen

Wij kunnen ons anno 2000 in Nederland nauwelijks voorstellen hoezeer het feit dat hij jood was in Wenen een stempel drukte op Freuds leven en werken (zie bijvoorbeeld Stroeken 1988 en Luzifer Amor 1997). Bovendien was Freud – en zijn familie – dan wel geassimileerd maar hij voelde zich joods in zijn diepste wezen. Om één voorbeeld te noemen ter illustratie: in een korte brief aan Feuchtwang, de opperrabbin van Wenen die hem had gefeliciteerd met zijn vijfenzeventigste verjaardag, schreef hij in 1931: 'Ergens in mijn ziel, in een zeer verborgen hoekje ben ik een fanatieke jood' (geciteerd in Rice 1990, p. 25). Dat gegeven behoorde echter tot zijn privé-domein.

In 1935 – dus in de tijd dat hij begonnen was met zijn Mozesboek – voegde hij de volgende zin toe aan zijn autobiografische schets: 'Vroegtijdige verdieping in de bijbelse geschiedenis – toen ik nog nauwelijks de kunst van het lezen had geleerd – heeft, zoals ik veel later onderkende, de richting van mijn belangstelling blijvend bepaald' (Freud 1935, p. 763). Het was een basiselement in zijn persoonlijke leven, dat hij in zijn publieke bestaan naar de achtergrond had gedrongen en waarvan hij het belang niet altijd had gezien. Nu drong dat zich weer op.

De naam Mozes (en samenstellingen ermee) komt zo'n 340 maal voor in Freuds geschriften, zijn correspondentie niet meegeteld. Voor zijn identificatie met Mozes, wezenlijk bestanddeel van zijn Ik-ideaal, bestaan talrijke aanwijzingen. Zijn obsessieve fascinatie voor het Mozesbeeld van Michelangelo is ons voor het eerst bekend uit 1901 tijdens zijn eerste bezoek aan Rome in de tijd dat de breuk met Fliesz zich voltrok. In de kritieke periode van de eveneens zeer pijnlijke breuk met Jung kwam deze Mozes weer te voorschijn. Freud meldt op 17 oktober 1912 aan Ferenczi: 'Mijn stemming is eerder te vergelijken met die van de historische Mozes dan zoals ik hem heb geïnterpreteerd bij Michelangelo' (Freud & Ferenczi 1993, p. 132). Hij zag in Mozes de man die zich wist te beheersen en die niet explodeerde. Zijn eerste publicatie over Mozes – aanvankelijk anoniem – (Freud 1914) heeft ook dat koortsachtige dat we nu weer tegenkomen.

Een van de dragende vragen van het hele boek luidt: hoe kan het dat het joodse volk zich heeft weten te handhaven, waar vergelijkbare groepen ten onder gegaan zijn? Het jodendom zal niet ten onder gaan, ook niet nu de perspectieven zo somber zijn. Waarom niet? Omdat Mozes het joodse volk zijn stempel heeft opgedrukt. 'Aan hem heeft dit volk zijn taaiheid te danken, maar ook veel van de vijandigheid die het heeft ondervonden en nog altijd ondervindt' (Freud 1939, p. 123). 'Wij weten dat Mozes de joden het gelukzalige gevoel had geschonken een uitverkoren volk te zijn; het onstoffelijk maken van God vormde een nieuwe, waardevolle bijdrage aan de geheime schat van het volk' (Freud 1939, p. 132). Tevoren al noteerde Freud: 'Niemand trekt in twijfel dat alleen dankzij de idee van deze andere God het volk Israël alle zware beproevingen heeft kunnen doorstaan en zich tot in onze tijd heeft weten te handhaven' (1939, p. 63).

Dat geldt ook voor de psychoanalyse. 'Een aardse levensopvatting en de overwinning van het magische denken, het nee tegen de mystiek' zijn wezenlijk voor het jodendom van de man Mozes, maar ook voor de psychoanalyse (Freuds brief aan NN van 14 december 1937 in Freud 1980; die NN blijkt Ehrenwald te heten in Molnar 1992, p. 220). Yerushalmi schrijft zelfs dat de eindconclusie van Freud eigenlijk luidt dat de psychoanalyse een godloos jodendom is (Yerushalmi 1991, p. 99). Het geestelijke bezit staat centraal. Daarom kon het volk zonder eigen territorium voortbestaan en kon rabbi Jochanan ben Zakkai na de verwoesting van de tempel meteen een thoraschool elders openen (Freud 1939, p. 132). Zo ook Freud die Wenen moet verlaten voor Londen. In een brief aan zoon Ernst van 12 mei 1938 (Freud 1980, p. 459) vergelijkt Freud zich aan de vooravond van het vertrek uit Wenen met aartsvader Jakob die op hoge leeftijd met zijn hele familie naar Egypte trok. Mozes' erfenis leek verdwenen, maar die traditie kwam toch zegevierend te voorschijn. Dat geldt voor het jodendom, voor Freud zelf en voor de psychoanalyse. De dreiging was enorm, maar er bleef reden voor hoop.

Een tweede vraag in het boek is de volgende: wat is jood zijn? Wat karakteriseert de jood eigenlijk? Dat is niet het geloof in God, volgens Freud. Ook hijzelf als *Gottloser Jude* heeft waarschijnlijk het wezenlijke bewaard (Freud 1934, p. 569; zie ook Gay 1987). Wat is die essentie? Is dat het uitverkoren zijn door Mozes en een hoge mate van *Geistigkeit*?² Waar komt toch de haat vandaan die het joodse volk zich steeds weer op de hals haalt? Heeft dat te maken met het zich uitverkoren voelen, hetgeen de jaloezie van anderen oproept? Freud meent van wel. Tevens stelt de mozaïsche traditie hoge eisen, die weerstand oproepen.

Een andere kwestie die Freud al veel langer bezighield luidt: hoe komt het toch dat orthodoxe joden zich zo'n strakke levenswijze dwingend laten opleggen? Waarom die dwangneurotische rituelen die volgens Freud het orthodoxe jodendom karakteriseren en waar hij zo'n weerzin tegen had? Het antwoord is hetzelfde voor alle godsdiensten, maar wordt nu voor het jodendom nog eens dunnetjes overgedaan. Godsdienst is een dwangneurotische oplossing, zij het niet individueel-neurotisch omdat het een collectieve oplossing is. Het is een gedeelde manier van met het schuldgevoel om te gaan. De diagnose van Freud van de cultuur is dat zij wordt gekenmerkt door enig onbehagen, door schuldgevoel. Waarom zijn de mensen zo ongelukkig? Het antwoord op die vraag gaf hij al in *Totem en Tabu* (1912-13) en ook nog eens in *Het onbehagen in de cultuur* (1930). Aan de basis van het antwoord ligt de idee van de moord op de oervader. Vrijheid kan alleen worden verworven door moord. Een held staat per definitie op tegen zijn vader en juist omdat hij dat durft is hij een held.

In het denken van Freud over cultuur, godsdienst en jodendom wordt de verhouding tussen vader en zoon altijd geschetst in termen van dwang en concurrentie. Ook hier: 'Mozes, afkomstig uit de school van Ichnaton,

bediende zich van dezelfde methoden als de koning, hij legde het volk dwingend zijn geloof op' (1939, p. 59). Ook deze verlichte despoot roept tegenstand op, en de moord op Mozes vormt een van de vele herhalingen van de moord op de oervader. Bij herhaling schrijft Freud in het derde deel van zijn Mozesboek dat hij de essentie van zijn betoog al vijftientig jaar eerder heeft neergeschreven in *Totem en Tabu* (1912-13). 'Deze overtuiging heb ik al een kwart eeuw geleden verworven, in 1912, toen ik mijn boek *Totem en Tabu* schreef, en sedert die tijd is ze alleen maar sterker geworden' (Freud 1939, p. 69-70; zie onder andere ook p. 67).

Freuds gevolgtrekkingen

Zoals in een neurose het oorspronkelijke, verdrongene terugkeert na een tijd van latentie, zoals dat oorspronkelijke verdwenen lijkt maar het niet is, zo ook hier. Alleen gaat het ditmaal om het meest hoogstaande. Men bekeerde zich onder invloed van de profeten weer tot de éne ware God, die zich een volk had uitgekozen, de God van de eigenlijke stamvader Mozes, die aandrang op vergeestelijking, op ethiek in waarheid en gerechtigheid zonder magie en mystiek. Dat is de God van Mozes 1, de Egyptische aanhanger van de Atoncultus, voor wie Freud sympathie heeft en in het verlengde waarvan hij zichzelf en zijn psychoanalyse ziet. Freuds onderscheid tussen Mozes 1 en Mozes 2 – dat is de latere aanhanger van de tirannieke, wrede, offers eisende vulkaangod Jahweh – was trouwens geen vondst van hemzelf. Daarover bestond een hele traditie, waarvan Schiller een prominent vertegenwoordiger was en wiens geschrift over Mozes Freud gekend heeft (Assmann 1998, p. 213 e.v.). Maar omdat Mozes 1 en 2 met de daaraan corresponderende godsdienst en ethiek in het feitelijke jodendom beiden aanwezig waren, stond Freud daar met gemengde gevoelens tegenover.

Niettemin is godsdienst ook in die verdunde vorm voor Freud uit den boze. Volgens Freud was Paulus – zijns inziens de werkelijke stichter van het christendom – het dichtst bij de waarheid gekomen toen hij – bijna – begreep dat het bij de dood van de zoon ging om het boeten voor de oorspronkelijke misdaad: de moord op de oervader. Die misdaad was in de doorzichtige verhulling van de erfzonde bijna bewust. Die oervader is degene naar wie God is gemodelleerd en in dit geval heet die oorspronkelijk vader Mozes. De ambivalentie ten aanzien van de vader kwam weer tot uiting doordat in het christendom het strenge monotheïsme werd verlaten en het christendom verwerd tot een religie van de zoon. Riten en magie werden weer binnengehaald en ook een zeker polytheïsme. 'Voortgekomen uit een vaderreligie, werd het christendom tot een religie van de zoon. Aan het noodlot dat het de vader uit de weg moest ruimen, is het niet ontkomen' (1939, p. 154). Het christendom wist dus niet het hoge niveau van *Geistigheid* van het zuivere jodendom te handhaven.

De joden hadden, meent Freud, Paulus moeten volgen in de erkenning van

de moord op de oervader. Doordat zij dat niet hebben gedaan, hebben zij een tragische schuld op zich geladen, is het jodendom in zekere zin een fossiel geworden, maar anderzijds zijn er sporen van hoge *Geistigkeit* in bewaard gebleven (Freud 1939, p. 101 e.v.).

Wat concludeert Freud (1939, p. 106-107) nu ten aanzien van zijn oorspronkelijke vragen over jodendom en antisemitisme? Joden zijn vreemdelingen en de meerderheid heeft een minderheid nodig als vijand. Dan kan de in de meerderheid aanwezige haat buiten de groep op de minderheid geloosd worden. Er bestaat jaloezie op een volk dat zichzelf uitverkoren noemt en waarvan de leden vaak zulke uitnemende geestelijke prestaties hebben geleverd. Hun gewoonte van de besnijdenis is eng want deze herinnert aan het gevaar van de castratie. Bovendien, schrijft Freud, hebben de vervolgende christenen slechts een vernisje christendom; het zijn oppervlakkig gedoopte heidenen, in wezen nog barbaarse polytheïsten bij wie men *Geistigkeit* tevergeefs zou zoeken. De nazi's voelen dat goed aan, meent Freud, en daarom vervolgen zij beide monotheïstische religies (1939, p. 107).

Verschillende auteurs (Rice 1990; Paul 1996) hebben gewezen op de parallel tussen de reeds langer in Wenen gevestigde joden – zoals de familie Freud – en de later geïmmigreerde Ost-Juden op wie werd neergezien, met name door de andere joden die al langer deel uitmaakten van de Weense samenleving. De twee types jodendom die Freud onderscheidt zouden hiernaar gemodelleerd kunnen zijn: de ene groep volgt de Egyptische Mozes, de andere Mozes de Midjaniet. De eerste groep stond dicht bij de psychoanalyse, de andere niet. Freud heeft meer dan eens (o.a. in een brief aan zijn vriend Emil Fluss van 18 september 1872; Freud 1970) onmiskenbaar duidelijk gemaakt hoezeer hij een hekel had aan de weinig gecultiveerde Ost-Juden die door hun uiterlijk zo duidelijk met hun joodse achtergrond te koop liepen. Anders gezegd: de geassimileerde joden – in tegenstelling tot de anderen – waren aanhangers van Mozes 1, gericht op *Geistigkeit*, en stonden dicht bij de psychoanalyse.

Conclusie

De titel van dit artikel drukt de stelling ervan uit: Freud heeft met zijn laatste gepubliceerde werk een laatste stukje autoanalyse gepleegd. Tegen het einde van zijn leven toen hij van binnen (kanker) en van buiten (Hitler c.s.) dodelijk bedreigd werd, greep Freud terug op de figuur van Mozes. Hij probeerde een synthese te formuleren tussen zijn joodse wortels en de idealen van de Verlichting, tussen zijn afkeer van ritualistisch volksgeloof en zijn liefde voor een jodendom van hoog geestelijk gehalte. Het joodse volk was in gevaar evenals de psychoanalyse, en zoals het joodse volk altijd had weten te overleven, zo zou het ook gaan met de psychoanalyse.

Freud lost zijn ambivalentie ten opzichte van vader Mozes op door hem in twee personen uiteen te leggen: een man van hoge geestelijke waarden en

een andere, meer primitieve. Met de eerste corresponderen beheersing en sublimatie; *Geistigkeit* en de wereld van het boek vormen zijn ideaal. Met deze Mozes, de 'eenzame man' (1939, p. 64) kan Freud zich identificeren. Speelde er tevens een gevoel van schuld mee tegenover zijn vader vanwege het verlaten van de joodse vormen? Misschien. Freud weet zich ook deel van het afvallige volk waarop Mozes vertoornd neerziet (Freud 1914). Mozes is ook zijn vader, die hem meegaf dat hij de joodse bronnen niet moest verwaarlozen (Rice 1990; Yerushalmi 1991). Hij had zijn jood-zijn nooit losgelaten maar het ook niet weten te integreren.

Zijn eigen vader staat meer in de lijn van Mozes 2 dan mannen als Charcot en Brücke, naar wie hij twee van zijn zonen had genoemd. Deze staan duidelijk voor Verlichting en wetenschap. Mozes 1 is dan wel joods, maar hij gaat sterk in universele, humanistische richting.

Freud maakt van Mozes een niet-jood. Hij laat het jodendom niet, zoals de bijbel, teruggaan op de aartsvaders of Ezra, laat staan tot het paradijs. Betekent dit dat hij het jood-zijn van zichzelf en het jodendom als geheel relateert? Ik denk het. Zijn hoofdbedoeling is te strijden tegen magie en tegen mystiek. Daarom bestrijdt hij iedere vorm van godsdienst; hier is dat de joodse. Het atheïstisch humanisme van de Verlichting is Freuds ideaal voor de toekomst. Paulus kwam dicht in de buurt door de erkenning van de moord op de oervader en van het schuldgevoel daarover. Maar dat inzicht is niet werkelijk doorgebroken en het christendom kan de vergelijking met het strikte monotheïsme van de Egyptische Mozes niet doorstaan. Freud blijft trots op het jodendom in zijn meest *geistige* vorm.

Doordat Freud zijn fantasie heeft laten gaan, heeft hij voor zichzelf op zijn zeer oude dag de wereld van jodendom en Verlichting bijeen kunnen brengen. In dit autoanalytische aspect ligt de grootheid en de waarde van dit geschrift, dat wetenschappelijk-historisch niet sterk is.

Noten

1. Ik dank dr. K.D. Jenner, docent bijbelexegese aan de faculteit godgeleerdheid van de Universiteit Leiden, voor de navolgende gegevens.

2. Het woord *Geistigkeit* is moeilijk te vertalen. 'Spiritualiteit', 'vergeestelijking' en 'intellectuality' (Strachey) zijn onjuist. Een omschrijving als 'gerichtheid op de geestelijke waarden van het leven' wordt erg omslachtig. Ik zal daarom het Duitse woord blijven gebruiken.

Literatuur

Abraham, K. (1912), Amenhotep IV (Echnaton). *Psychoanalytische Beiträge zum Verständnis seiner Persönlichkeit und des monotheistischen Aton-Kultes. Psychoanalytische Studien II*. S. Fischer, Frankfurt, 1972, p. 329-359.

Assmann, J. (1998), *Moses der Ägypter. Entzifferung einer Gedächtnisspur*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt. Oorspronkelijke uitgave: *Moses the Egyptian. The Memory of Egypt in Western Monotheism*. Harvard University Press, Cambridge MA, 1997.

- Bernstein, R.G. (1998), *Freud and the legacy of Moses*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Freud, S. (1912-13), Totem en Tabu. Sigmund Freud Nederlandse Editie: Cultuur en Religie 4. Uitgeverij Boom, Amsterdam, p. 25-21.
- Freud, S. (1914), De Mozes van Michelangelo. Sigmund Freud Nederlandse Editie: Cultuur en Religie 1. Uitgeverij Boom, Amsterdam, p. 133-167.
- Freud, S. (1930), Het onbehagen in de cultuur. Sigmund Freud Nederlandse Editie: Cultuur en Religie 3. Uitgeverij Boom, Amsterdam, p. 77 e.v.
- Freud, S. (1934 [1930]), Vorrede zur Hebraische Ausgabe von Totem und Tabu. Gesammelte Werke XIV. S. Fischer, Frankfurt am Main, p. 569. (Nederlandse vertaling: Sigmund Freud Nederlandse Editie: Cultuur en Religie 4. Uitgeverij Boom, Amsterdam, p. 27).
- Freud, S. (1935), Ergänzung zum Selbstdarstellung. Gesammelte Werke, Nachtragsband. S. Fischer, Frankfurt am Main, p. 762-764.
- Freud, S. (1939), De man Mozes en de monotheïstische religie. Sigmund Freud Nederlandse Editie: Cultuur en Religie 6. Uitgeverij Boom, Amsterdam.
- Freud, S. (1970), Jugendbriefe Sigmund Freuds. *Psyche* 1970 (10), p. 768-784.
- Freud, S. (1980), Briefe. S. Fischer, Frankfurt am Main.
- Freud, S., en L. Andreas-Salomé (1966), Briefwechsel. S. Fischer, Frankfurt am Main.
- Freud, S., en S. Ferenczi (1993), Briefwechsel. Redactie: E. Brabant e.a. Böhlau, Wenen.
- Freud, S., en A. Zweig (1968), Briefwechsel. S. Fischer, Frankfurt am Main.
- Gay, P. (1987), *A godless jew. Freud, atheism, and the making of psychoanalysis*. Yale University Press, New Haven/Londen.
- Grubrich-Simitis, I. (1991), *Freuds Moses-Studie als Tagtraum*. Verlag Internationale Psychoanalyse, Weinheim.
- Jones, E. (1957), *Sigmund Freud. Life and Work (Volume III). The last phase 1919-1939*. The Hogarth Press, Londen (tweede druk, 1974).
- Luzifer-Amor (1997), Themanummer: Die jüdische Wurzeln der Psychoanalyse, Jaargang 10, nummer 19.
- Mampuys, A.F.M. (1997), *De Ik-splijting van de man Mozes en de inscheuring in zijn Ik*. Proefschrift, Groningen.
- Molnar, M. (1992), *The Diary of Sigmund Freud 1929-1939*. The Hogarth Press, Londen.
- Paul, R.A. (1996), *Moses and Civilization. The Meaning behind Freud's Myth*. Yale University Press. New Haven/Londen.
- Rice, E. (1990), *Freud and Moses The long journey home*. State University of New York Press, Albany.
- Robert, M. (1974), *D'Oedipe à Moïse. Freud et la conscience juive*. Calman-Lévy, Parijs. Er bestaan ook een Engelse en een Duitse vertaling.
- Stroeken, H. (1988), Freud als jood en de invloed daarvan op de psychoanalyse. *Psychoanalytisch Forum* 3, p. 6-26. Duitse, verbeterde, versie: Der Einfluss von Freuds Judentum auf sein Leben und die Psychoanalyse. *Forum der Psychoanalyse*, 1991, p. 323-335.
- Toorn, K. van der (1997), Mozes. In: H.L. Beck, M. de Jonge, P.S. van Koningsveld, T.E. Vetter, *Grondleggers van het geloof. De levensverhalen van Mozes, Boeddha, Jezus en Mohammed*. Prometheus, Amsterdam, p. 9-48.
- Yerushalmi, Y.H. (1991), *Freud's Moses: Judaism terminable and interminable*. Yale University Press, New Haven/Londen.
- Zweig, A. (1996), *Freundschaft mit Freud*. Ein Bericht. Aufbau-Verlag, Berlin.

Summary

In his last book, *Moses and Monotheism*, Freud attempts to integrate his deep love for Judaism/Jewishness and his dislike of obsessional religious ritual on the one hand and his ideals of scientific enlightenment on the other. While he himself considered the historical basis of this work to be comparatively flimsy, his drive and conviction on the psychoanalytic side nevertheless remain strong enough.

Manuscript ontvangen: 17 augustus 2000

Definitieve versie: 6 november 2000